

Freedom, Determinism, and Human Agency: A Comparative Study of Spinoza's and Iqbal's Thoughts in the Light of Qur'anic Thought

Gholamreza Mastali Parsa

Associate Professor, Department of
Persian Language & Literature,
Allameh Tabataba'i University, Tehran,
Iran

Ataul Kareem*

PhD Student in Persian Language &
Literature, Allameh Tabataba'i
University, Tehran, Iran

Extended Abstract

The relationship between freedom, determinism, and human agency lies at the center of philosophical, theological, and mystical reflection. Different traditions address this issue based on their understanding of God, reality, and humanity. In modern Western philosophy, Baruch Spinoza offers one of the most precise formulations of metaphysical determinism, while in the Islamic intellectual tradition, Muhammad

* Corresponding Author: ataulkareemmanzoor@gmail.com

How to Cite: Mastali Parsa, Gh., Kareem, A. (2026). Freedom, Determinism, and Human Agency: A Comparative Study of Spinoza's and Iqbal's Thoughts in the Light of Qur'anic Thought. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 4, No. 8, 299- 332. doi: doi.org/10.22054/msil.2026.87005.1200

Iqbal develops a dynamic, action-oriented concept of the self-rooted in Qur'anic thought. This article examines these two positions using an analytical-comparative approach and reevaluates them in light of Qur'anic teachings. Its main goal is to show how their differing metaphysical and theological assumptions lead to fundamentally different understandings of freedom, moral responsibility, and human action. Since Iqbal expresses many of his ideas through philosophical and poetic language, especially in Persian, this discussion is also relevant to studies of mysticism in literature.

The first part of this article focuses on Spinoza's metaphysical system and his account of freedom. In Spinoza's philosophy, there is only one substance, which he calls "God or Nature," and everything that exists necessarily follows from the essence of this single reality. Nothing happens by chance, and nothing can be other than what it is. All events, including human thoughts, desires, and actions, are governed by the same universal causal order. Accordingly, Spinoza rejects the common concept of free will, understood as the ability to choose between genuine alternatives. He argues that humans consider themselves free because they are aware of their actions but unaware of the causes that determine them. For Spinoza, freedom does not mean indeterminacy or exemption from causality; it means understanding necessity and acting in accordance with the rational order of nature. This conception of freedom has important ethical implications. For Spinoza, the moral life is not primarily based on voluntary choice in the usual sense but on the acquisition of adequate knowledge and the regulation of passive emotions. The more a person is guided by reason rather than uncontrolled emotions, the more "free" that person is said to be. Such freedom does not mean escaping the causal structure of reality; it means recognizing one's place within that structure and acting with clear and adequate understanding. Consequently, moral responsibility and virtue are interpreted

primarily in intellectual and cognitive terms rather than as the result of truly free choice. While this framework displays a high degree of logical coherence and metaphysical consistency, it also raises serious questions about the meaning of responsibility, moral struggle, and religious commitment in lived human experience.

Methodologically, this study relies on a comparative-analytical reading of Spinoza, Iqbal, and related Qur'anic texts. The comparison shows that Spinoza's rational determinism has limited capacity to explain moral struggle and religious commitment, while Iqbal's approach presents freedom as the basis for moral and spiritual growth. The most profound difference between them lies in their conceptions of God: Spinoza's impersonal, necessary cause versus Iqbal's personal and creative God.

Introduction

The question of the relationship between freedom, determinism, and human agency has long been central to philosophy, theology, and mystical thought. Different intellectual traditions have addressed this issue in diverse ways that draw on their fundamental concepts of God, the world, and humanity. In modern Western philosophy, Baruch Spinoza offers one of the most precise formulations of metaphysical determinism, while in the Islamic intellectual tradition, Muhammad Iqbal develops a dynamic account of the human self-based on Qur'anic thought. This article examines these two perspectives using an analytical-comparative approach and reevaluates them in light of Qur'anic teachings. It aims to show how contrasting metaphysical and theological assumptions lead to different understandings of freedom, moral responsibility, and human action. By engaging in a dialogue between Spinoza and Iqbal, this study also contributes to discussions in the philosophy of religion and mysticism in literature.

Research questions

1. How do Spinoza's metaphysical and theological assumptions shape his understanding of freedom, moral responsibility, and human agency?
2. How does Iqbal's understanding of the self, inspired by Qur'anic teachings, offer a different view of human freedom and moral responsibility?
3. In what ways do Spinoza's deterministic framework and Iqbal's Qur'anic perspective converge or diverge in their understanding of human action?
4. How does the Qur'an reconcile divine sovereignty with human responsibility, and how does Iqbal interpret this reconciliation in his philosophical and literary works?

Literature Review

The issue of human freedom and predestination has been examined from several perspectives in Islamic philosophy and thought. Talebi (2011) analyzes human free will through Spinoza and Ṣadr al-Muta'allihīn Shīrāzī, while Pājūhandeh (1999) provides a rational study of human freedom. Other scholars, including Ghazanfari (2005), Hashemi (2008), and Karimi (2012), have also examined aspects of human freedom, predestination, and agency in philosophical and theological contexts. However, a comparative study of Spinoza and Iqbal through the lens of Qur'anic teachings has remained neglected. This study addresses this gap by showing how Iqbal critiques Spinoza's predestination, drawing on Qur'anic texts and presenting a novel perspective on human freedom and responsibility.

Research Methodology

Undoubtedly, with the advent of modern research tools such as advanced search-capable software and virtual libraries, analyzing Persian books and theses has become much easier than before. Had

these resources been available to past editors, many of them would have been able to perform such a crucial and complex task. The method of data collection in this article is based on library resources and findings, and it employs an analytical-descriptive research methodology.

Results

A comparative analysis of Spinoza, Iqbal, and the Qur'an's views on freedom, predestination, and human agency illuminates the ways in which different philosophical and theological frameworks engage with the complexities of human existence. Spinoza's deterministic metaphysics limits the concept of freedom and sees human action as necessarily determined by the causal order of nature. In contrast, Iqbal articulates a dynamic concept of the human self and emphasizes moral responsibility, conscious effort, and creative agency. The Qur'an offers a subtle synthesis that affirms both divine sovereignty and human accountability, thereby reconciling predestination with moral freedom. This comparative study emphasizes the interplay between divine will and human choice and shows how the capacity for moral responsibility constitutes a central dimension of authentic freedom. By bringing these perspectives together, this analysis contributes to a deeper understanding of human agency and the moral, spiritual, and philosophical implications of freedom in Western and Islamic intellectual traditions.

Conclusion

This article has provided a comparative analysis of freedom and determinism in the philosophies of Baruch Spinoza and Muhammad Iqbal. Although both thinkers take the issue of human freedom seriously, their approaches differ at a fundamental level. Spinoza, working within the framework of metaphysical monism, understands freedom as rational awareness of necessity and harmony with the

causal order of nature. For him, true freedom lies in understanding reality and aligning one's actions with its laws. In contrast, Iqbal challenges this deterministic view by emphasizing human spiritual autonomy and creativity. Drawing on Qur'anic teachings, he presents humanity as an active and responsible agent whose freedom is realized through moral choice, self-improvement, and a living relationship with God. This comparison shows that while Spinoza links freedom to rational necessity, Iqbal sees it as the basis for spiritual growth and human responsibility.

Keywords: Determinism, Human freedom, Spinoza, Iqbal, Human agency.

— دو فصلنامه پژوهشی عرفان پژوهی در ادبیات —

دوره ۴، شماره ۸، پاییز زمستان ۱۴۰۴، ۲۹۹-۳۳۲

msil. atu. ac. ir

DOI: doi.org/10.22054/msil.2026.87005.1200

آزادی، جبرگرایی و عاملیت انسانی: بررسی تطبیقی اندیشه اسپینوزا و اقبال در پرتو اندیشه قرآنی

غلامرضا مستعلی پارسا دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی تهران، تهران، ایران

عطاءالکریم * دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی تهران، تهران، ایران

چکیده

این مقاله به بررسی نظرات متضاد درباره آزادی، جبرگرایی و عاملیت انسانی در فلسفه‌های باروخ اسپینوزا و محمد اقبال می‌پردازد. در حالی که اسپینوزا جبرگرایی عقلانی متکی بر یک‌انگاری متافیزیکی را ارائه می‌کند، اقبال با اتکا به اندیشه اسلامی - به‌ویژه قرآن - دیدگاهی پویا از خودمختاری اخلاقی و هویت معنوی را ارائه می‌دهد. این پژوهش تضادهای بنیادین بین این دو جهان‌بینی را از منظر پیش‌فرض‌های متافیزیکی، پیامدهای کلامی و پیامدهای انسان‌شناختی شناسایی می‌کند. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که چگونه خداگرایی قرآنی اقبال با تأکید بر واقعی و تحول‌آفرین بودن آزادی انسان بر جبرگرایی عقلانی اسپینوزا نقد وارد می‌کند و از آن فراتر می‌رود. اسپینوزا آزادی را در تسلیم عقلانی به ضرورت تعریف می‌کند، اقبال آن را قدرت فعال برای انتخاب، آفرینش و تکامل در همراهی اخلاقی با خدا می‌داند. این تفاوت فلسفی نشان‌دهنده تضاد متافیزیکی عمیقی است و همچنین به برداشت‌های به‌طور بنیادی متفاوتی از معنای انسان بودن اشاره دارد.

واژگان کلیدی: جبرگرایی، آزادی انسان، اسپینوزا، اقبال، عاملیت انسانی، هویت معنوی.

۱. مقدمه

مقایسه تطبیقی جبر در اندیشه اسپینوزا^۱ و اقبال به ویژه در پرتو آموزه‌های قرآنی، از مباحث عمیق و چالش‌برانگیز در فلسفه و کلام است. مسئله آزادی انسان از دیرباز یکی از مسائل مرکزی فلسفه و الهیات بوده است. از نظام‌های جبرگرایانه عقل‌گرایان اولیه گرفته تا پاسخ‌های وجودگرایانه و اسلامی، پرسش از این که آیا انسان‌ها عامل آزادند یا در بند ضرورت، پاسخ‌های متفاوتی در پی داشته است. باروخ اسپینوزا یکی از چهره‌های اصلی عقل‌گرایی دوران روشنگری، تصویری از آزادی ارائه می‌دهد که به طرز ناسازوارانه‌ای در جبرگرایی ریشه دارد. در مقابل، محمد اقبال، فیلسوف-شاعر معاصر اسلامی، روایت بنیادی متفاوتی ارائه می‌کند که عاملیت واقعی انسان را مبتنی بر وحی قرآنی تأیید می‌نماید.

این مقاله، مطالعه‌ای انتقادی و تطبیقی از دیدگاه آنان ارائه می‌دهد که بر سه حوزه اصلی تمرکز دارد: ماهیت آزادی، جبرگرایی و عاملیت انسانی. برای محققان جالب خواهد بود که بیند اقبال چگونه با استفاده از متون قرآنی، مفروضات متافیزیکی و الهیاتی نظام اسپینوزا را به چالش می‌کشد.

۲. پیشینه پژوهش

مسئله آزادی و جبر انسان از چندین منظر در فلسفه و اندیشه اسلامی بررسی شده است. طالبی (۲۰۱۱) اراده آزاد انسان را از طریق اسپینوزا و صدرالمتهلین شیرازی تحلیل می‌کند؛ این در حالی است که پژوهنده (۱۹۹۹) مطالعه‌ای عقلانی از آزادی انسان ارائه می‌دهد. محققان چون جمله غضنفری (۲۰۰۵)، هاشمی (۲۰۰۸) و کریمی (۲۰۱۲) نیز جنبه‌هایی از آزادی، جبر و اختیار انسان را در زمینه‌های فلسفی و کلامی بررسی کرده‌اند. با این حال، مطالعه تطبیقی اسپینوزا و اقبال از دریچه آموزه‌های قرآنی مغفول مانده است. این مطالعه با نشان دادن چگونگی نقد جبر اسپینوزا توسط اقبال با بهره‌گیری از متون قرآنی و ارائه دیدگاهی بدیع در مورد آزادی و مسئولیت انسان به این شکاف می‌پردازد. این مطالعه با

1 Spinoza, B.

برجسته کردن این اشتراکات، مسیری جدید برای تحقیقات تطبیقی می‌گشاید که فلسفه غرب و اندیشه اسلامی را به هم پیوند می‌دهد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به تحلیل و مقایسه اندیشه‌های دو فیلسوف برجسته، باروخ اسپینوزا و محمد اقبال در مورد مفاهیم کلیدی آزادی، جبر، اختیار و ضرورت می‌پردازد. این مطالعه از سه سطح تحلیل استفاده می‌کند: تحلیل مفهومی، تحلیل تطبیقی و تحلیل انتقادی. در سطح اول، هدف استخراج و تبیین مفاهیم کلیدی مرتبط با جبر و اختیار در اندیشه‌های اسپینوزا و اقبال است. در این بخش، تلاش می‌شود تعاریف و معانی این مفاهیم در چارچوب فلسفه هر یک از این فیلسوفان روشن شود. در سطح دوم، تحلیلی تطبیقی برای مقایسه و بررسی مفروضات متافیزیکی، پیامدهای الهیاتی و انسان‌شناختی هر یک از این دو فیلسوف انجام می‌شود. این مقایسه منجر به شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌های اندیشه‌های آنها در مورد مسئله آزادی و جبر خواهد شد. در نهایت، در سطح سوم، تحلیلی انتقادی انجام می‌شود که هدف آن ارزیابی انسجام منطقی هر یک از نظام‌های فکری اسپینوزا و اقبال است. این تحلیل به ویژه بر نقد اسپینوزا بر جبر از منظر خودآینی اخلاقی اقبال و تبیین آن در پرتو اندیشه قرآنی تمرکز دارد.

روش تحقیق در این پژوهش کیفی و تحلیلی-تطبیقی است. داده‌ها از منابع اولیه شامل آثار اسپینوزا و اقبال، متون قرآنی و منابع ثانویه جمع‌آوری شده‌اند. تحلیل مفهومی در این پژوهش با هدف استخراج مفاهیم اصلی و مقایسه آنها با یکدیگر انجام شده است. در بخش تحلیل تطبیقی، مقایسه دقیقی بین مفروضات متافیزیکی و پیامدهای الهیاتی و انسان‌شناختی اندیشه‌های دو فیلسوف انجام شده است. در بخش تحلیل انتقادی، ضمن بررسی انسجام منطقی نظام فکری هر دو فیلسوف، دیدگاه اسپینوزا در مورد جبر و مقایسه آن با خودمختاری اخلاقی اقبال در پرتو آموزه‌های قرآن ارائه شده است.

۴. هدف پژوهش

هدف پژوهش در این مقاله، بررسی تطبیقی دیدگاه‌های آزادی و جبرگرایی در اندیشه‌های باروخ اسپینوزا و محمد اقبال است؛ به ویژه در پرتو آموزه‌های قرآنی. این تحقیق قصد دارد تا نشان دهد چگونه اقبال با بهره‌گیری از متون قرآنی، نقدی بر جبرگرایی اسپینوزا وارد می‌کند و دیدگاهی جدید از آزادی و عاملیت انسانی بر اساس آموزه‌های اسلامی ارائه می‌دهد. در نهایت، هدف اصلی این پژوهش، پر کردن خلأ مطالعات تطبیقی بین این دو فیلسوف و جلب توجه پژوهشگران به تفاوت‌های اساسی در نگرش آنها به آزادی، جبر و اختیار انسان در پرتو اندیشه قرآنی است.

۴-۱. اسپینوزا: آزادی به مثابه درک ضرورت

باروخ اسپینوزا، فیلسوف هلندی سده هفدهم از جمله متفکرانی است که برداشت او از آزادی از بنیاد با تلقی رایج در سنت دینی و فلسفه اخلاق فاصله دارد. در نظام فلسفی اسپینوزا - که مبتنی بر یک هستی‌شناسی یگانه‌گرایانه است - خدا، طبیعت و وجود همگی یکی تلقی می‌شوند. به تعبیر معروف او "Deus sive Natura" یعنی خدا یا طبیعت (یاسپرس^۱، ۱۳۹۸: ۳۴). بر همین اساس، تمام موجودات از جمله انسان، تجلیات یا حالاتی از جوهر واحدی‌اند که اسپینوزا آن را «خداوند» می‌نامد. از دیدگاه اسپینوزا، آزادی به هیچ وجه به معنای اختیار مطلق یا گسست از زنجیره علی طبیعت نیست، بلکه او در رساله مشهور اخلاق تصریح می‌کند که «انسان تنها زمانی آزاد است که از ضرورت علی‌ای که او را می‌سازد، آگاه گردد» (اسپینوزا، ۱۳۶۴: ۵۶). آزادی حقیقی در «فهم ضرورت» نهفته است، نه در رهیدن از آن (در این چهارچوب، اعمال انسانی، چه اخلاقی و چه غیر آن، همگی تابعی از زنجیره‌ای از علت‌ها و معلول‌ها هستند که از ذات الهی سرچشمه می‌گیرند. آنچه انسان را به کنش آزاد نزدیک می‌سازد، نه تصمیم‌گیری‌های خودمختارانه، بلکه ادراک عقلانی قوانین علی و انطباق اراده با آنهاست. به بیان دیگر، هرچه انسان از حالت انفعالی به سوی فعالیت عقلانی حرکت کند در نگاه اسپینوزا، آزادتر خواهد بود. بر این

1 Jaspers, K.

اساس، اسپینوزا اراده آزاد را وهمی می‌داند که از ناآگاهی انسان نسبت به علل درونی و بیرونی رفتارش ناشی می‌شود. او می‌نویسد: «انسان بر این باور است که آزاد است، چون از علت اعمال خود آگاه نیست، اما اگر می‌دانست که اعمال او نتیجه ضرورت علی‌اند، دیگر توهم اختیار نداشت» (اسپینوزا، ۱۳۹۸: ۳۲). این نگرش، پیامدهایی مهم در باب اخلاق، مسئولیت و دین به دنبال دارد، زیرا اخلاق اسپینوزا بر نوعی فضیلت عقلی مبتنی است که نه بر اساس اراده آزاد، بلکه بر پایه توان شناختی و انطباق با ساختار ضروری هستی تعریف می‌شود. انسان اخلاقی؛ کسی است که مطابق ضرورت طبیعت و عقل عمل می‌کند نه کسی که میان خیر و شر به صورت آزادانه انتخاب می‌کند.

اسپینوزا آزادی را نه به مثابه گسست از زنجیره علیت، بلکه به مثابه درک و پذیرش فعالانه آن تعریف می‌کند. در این تلقی، انسان آزاد آن کسی است که با عقل خود، جایگاه خویش را در نظام کلی هستی بشناسد و بر مبنای این شناخت، زندگی خویش را سامان دهد. تصور اسپینوزا از آزادی به طور جدایی‌ناپذیری به نظام متافیزیکی او وابسته است؛ نظامی که به طور کامل در کتاب *اخلاق* او (منتشر شده پس از مرگش ۱۶۷۷) تبیین شده است (اسپینوزا، ۱۳۶۴: ۱۳).

برخلاف دیدگاه‌های اراده‌گرا یا آزادی‌طلبانه‌ای که بر توانایی انتخاب یا مسئولیت اخلاقی تأکید دارند، اسپینوزا جهان را به شدت جبرگرایانه می‌بیند. از دید او، همه رویدادها -از جمله اندیشه‌ها و اعمال انسان- با لزوم ریاضی‌گون از ماهیت خدا یا طبیعت حاصل می‌شوند. برای اسپینوزا آزادی نه توانایی انتخاب به گونه‌ای دیگر، بلکه فهم عقلانی لزومی است که همه چیز را حاکم است.

اسپینوزا در *اخلاق* می‌گوید که تنها یک جوهر وجود دارد که بی‌نهایت و خودآیین است و او آن را خدا یا طبیعت می‌نامد. هر چیز دیگری -آنچه او «مود» می‌نامد- صرفاً جلوه‌ای از همین جوهر یگانه است؛ «هر چه هست، در خداست و هیچ چیز نمی‌تواند بدون خدا باشد یا تصور شود» (اسپینوزا، ۱۳۹۸: ۴۳). همه موجودات متناهی از جمله انسان‌ها، توسط ویژگی‌ها و جلوه‌های این موجود ضروری یگانه تعیین شده‌اند. در متافیزیک اسپینوزا هیچ رویداد تصادفی‌ای وجود ندارد؛ «در طبیعت هیچ چیز تصادفی نیست بلکه

همه چیز از ضرورت ذات الهی تعیین شده است که وجود یابد و تأثیری را به روشی خاص ایفا کند» (همو^۱، ۱۳۹۸: ۳۳).

۴-۲. رابطه میان جبر و اختیار

یکی از بنیادی‌ترین مسائل در فلسفه و کلام، رابطه میان جبر و اختیار است. آیا انسان واقعاً مختار است یا آن‌گونه که برخی مکاتب و فلاسفه مدعی‌اند، آزادی انسان صرفاً توهمی است برآمده از ناآگاهی او نسبت به علل و عوامل پیشینی؟ اسپینوزا و اقبال هر دو با این پرسش مواجه‌اند، اما پاسخ‌هایی کاملاً متفاوت ارائه می‌دهند که بر نوع نگاهشان به خدا، جهان و انسان استوار است.

اسپینوزا معتقد است ایمان به اراده آزاد نتیجه جهل است. انسان‌ها خود را آزاد می‌پندارند، زیرا نسبت به اعمال خویش آگاه‌اند، اما از علل تعیین‌کننده آن‌ها بی‌خبر هستند. در حقیقت، هر اندیشه و خواهشی از علل پیشین برمی‌خیزد که خود معلول علل پیشین‌تر هستند؛ سلسله‌ای که به بی‌نهایت در درون طبیعت ادامه می‌یابد. در نتیجه، انسان‌ها از زنجیره جبرگرایانه‌ای که کل کیهان را در بر گرفته است، مستثنی نیستند؛ آن‌ها نیز در دل آن جای دارند. در نامه شماره ۵۸ به شولر^۲، اسپینوزا می‌نویسد: «مردم خود را آزاد می‌پندارند، زیرا از اراده‌ها و خواسته‌های خود آگاه‌اند، اما از عللی که آن‌ها را به خواستن و تمایل وا می‌دارد، ناآگاه‌اند».

بنابراین، آزادی به مثابه اراده آزاد یا توانایی انتخاب متفاوت صرفاً فریبگاهی است که از محدودیت معرفتی ناشی می‌شود. اسپینوزا نه تنها دوگانگی دکارتی را رد می‌کند، بلکه هرگونه مفهوم فیض الهی یا اراده غیرقطعی انسان را نیز نفی می‌کند. در عوض، او دیدگاهی را مطرح می‌کند که در آن دانش تبدیل به کلید رهایی می‌شود. در فلسفه اسپینوزا، جهان یک کل پیوسته و نظام‌مند است که همه اجزا و پدیده‌هایش از جمله افعال انسان، تابع علل ضروری هستند. او با رد مفهوم اراده آزاد می‌نویسد: «انسان می‌پندارد آزاد است، زیرا از علل اعمال خود آگاه نیست» (اسپینوزا، ۱۳۹۳: ۵۱).

1 Spinoza, B.

2 Schuller, G. H.

از منظر اسپینوزا، انسان همان قدر مجبور است که سنگ در سقوطش. آزادی واقعی، نه در اعمال اراده مستقل، بلکه در شناخت ضرورت‌ها و پذیرش جایگاه خود در کل نظام طبیعت (خدا = طبیعت) معنا می‌یابد. در این چارچوب، اختیار تنها شکلی از جهل نسبت به علل است، اما این نگاه با وجود انسجام فلسفی و عقل‌گرایی سخت‌گیرانه‌اش با چالش‌هایی اساسی روبه‌رو است؛ از جمله اینکه در صورت پذیرش کامل جبر علی، مفاهیمی چون مسئولیت اخلاقی، اختیار در انتخاب خیر و شر، ثواب و عقاب و حتی دعوت دینی، فاقد مبنا و معنا خواهند بود. اگر همه اعمال انسان نتیجه یک ضرورت خارجی و از پیش تعیین شده است، چگونه می‌توانیم از او بپرسیم که آیا باید کاری را انجام دهد یا نه؟ در عمل، چنین برداشتی اساس اخلاق، دین و مسئولیت را از بین می‌برد.

با این حال، این نظریه، نظام‌مند و عقلانی به نظر می‌رسد، اما به نظر برخی از متفکران، از جمله اقبال، مسئولیت، اخلاق و معنای زندگی انسان را نفی می‌کند. اگر همه چیز، حتی افعال انسان، جبراً و بر اساس علل پیشین رخ می‌دهد، پس مفاهیمی چون مسئولیت اخلاقی، پاداش و کیفر و حتی دعوت دینی، بی‌معنا خواهند شد. رابطه با خدا، تلاشی عقلانی و معنوی برای فهم نظام هماهنگ طبیعت است؛ چنانکه در دیدگاه اسپینوزا، طبیعت جلوه‌ای از ذات الهی است و در اندیشه اقبال، انسان جانشین خدا در خلقت است (سوره بقره، آیه ۳۰ و سوره هود، آیه ۶۱) که عهده‌دار توسعه و حفظ تعادل خلقت است (سوره الرحمن، آیه‌های ۷-۹).

اقبال با نگاهی انتقادی به جبرگرایی، چه در قالب فلسفی اسپینوزایی و چه در شکل تاریخی‌اش در کلام اسلامی بر این نکته پای می‌فشارد که «توهم اختیار نیست، بلکه توهم جبر است که انسان را از شکوفایی بازمی‌دارد» (فاضلی، ۱۳۸۷: ۲۳).

از نظر اقبال، رابطه انسان با خدا بر اساس معرفت، بندگی و هماهنگی با نظام آفرینش است که عقل، فطرت و وحی را در یک راستا قرار می‌دهد. انسان به عنوان جانشین خدا در زمین (سوره بقره، آیه ۳۰)، وظیفه دارد تعادل طبیعت را حفظ کند (سوره الرحمن، آیه‌های ۷-۹) و جهان را توسعه دهد (سوره هود، آیه ۶۱) تا در مسیر رشد الهی پیشرفت

کند. جهان قاعده‌مند و قانون‌مند است، اما انسان در دل همین قوانین با بهره‌گیری از عقل، ایمان و اراده، می‌تواند مسیر خویش را بسازد.

او با موضعی انتقادی نسبت به جبرگرایی - چه در شکل فلسفی آن نزد اسپینوزا و چه در روایت تاریخی آن در برخی مکاتب کلامی اسلامی - بر حقیقت و کارآمدی اراده انسان تأکید می‌ورزد. به‌زعم اقبال، اراده انسان در دل قانون‌مندی جهان، نه تنها ممکن، بلکه ضروری است. در فلسفه او، انسان موجودی خلاق، مسئول و در عین حال، خداگونه است که مأمور به ساختن جهان خویش است. وی جبرگرایی را هم‌زمان، مانع رشد فردی و عامل انحطاط تمدنی مسلمانان می‌داند: «ما به تقدیری تن دادیم که خود ساخته‌اش نکرده‌ایم و این خفت‌بار است» (همو، ۱۳۸۷: ۲۳).

در اندیشه اقبال، آزادی و اختیار شرط لازم خلافت انسان بر زمین است. اگر انسان نتواند میان راه‌ها انتخاب کند و مسئول پیامدهای اعمالش باشد، دیگر چگونه می‌تواند نماینده خدا در جهان باشد؟ از این رو، او خوانش رایج از مفهوم تقدیر را بازخوانی می‌کند و آن را به تعادل میان تدبیر انسان و سنن الهی پیوند می‌زند.

خدا گفت «از تو تدبیر، از من تقدیر مشو غافل از خویش، چون تقدیر» (Iqbal, 1915: 34)

در جدول (۱)، به تفاوت دیدگاه اسپینوزا و اقبال و آنچه شرح آن رفت اشاره شده است.

جدول ۱. تقابل اسپینوزا و اقبال

معیار	اسپینوزا	اقبال	قرآن
تعریف آزادی	درک ضرورت‌های عقلانی	قدرت انتخاب، خلاقیت و خودیابی	﴿وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ﴾ ^۱ ﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾ ^۲

۱ سوره بلد، آیه ۱۰

۲ سوره کهف، آیه ۲۹

ادامه جدول ۱.

معیار	اسپینوزا	اقبال	قرآن
جایگاه اراده	تابع علل ضروری	نیروی واقعی، عامل تحول	﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾ ^۱
رابطه با خدا	هماهنگی عقلانی با نظام طبیعت (خدا = طبیعت)	مشارکت در آفرینش، خلافت الهی	﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ ^۲
مسئولیت اخلاقی	در نهایت تابع علل؛ نه اصیل	ریشه‌دار و اساسی برای انسان	﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾ ^۳
نگاه به جبر	واقعی و بنیادین	توهمی و خطرناک از منظر او	﴿وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى﴾ ^۴

۴-۳. آزادی به مثابه ضرورت عقلانی

در چارچوب فکری اسپینوزا، آزادی حقیقی درک ضرورت طبیعت و هماهنگ شدن با نظم عقلانی جهان است. او می‌نویسد: «هر چه هر چیز منفرد تنها از طریق ذات خویش برای عمل تعیین شود، آزادتر است» (عینی، ۱۳۹۰: ۹).

این تعریف، آزادی را به عنوان خودمختاری در درون ضرورت بازتعریف می‌کند یا آنچه می‌توان «لزوم خودتعیین شده» نامید. شخص بیشترین آزادی را نه هنگامی دارد که بتواند مستقل از قوانین علی عمل کند (که غیرممکن است) بلکه وقتی دارد که از درک آن قوانین و جایگاه خود در آنها برای عمل بهره‌گیرد؛ یعنی فرد خردمند یا عاقل در اسارت احساسات خود نیست، بلکه توسط عقل هدایت می‌شود و می‌داند شورها و تمایلاتش چگونه پدید می‌آیند و چگونه آنها را کنترل نماید. این درک منجر به نوعی رهایی درونی می‌شود؛ گذار از تأثرات منفعل به کنش‌های خودآگاه. به این ترتیب، آزادی حالت روانی و عقلانی فرد را تغییر می‌دهد، نه توان ذاتی هستی او برای انتخاب. این

۱ سوره انسان، آیه ۳

۲ سوره بقره، آیه ۳۰

۳ سوره مدثر، آیه ۳۸

۴ سوره نجم، آیه ۳۹

وضعیتی از پذیرش روشن‌بینانه است که در آن فرد درمی‌یابد همه چیز -از جمله خود او- بخشی از گسترش ضروری طبیعت است. اسپینوزا میان دو حالت وجودی تمایز می‌گذارد:

۱- بردگی: زیستن تحت سلطه احساسات و تأثرات بیرونی، بدون درک علل آن‌ها.

۲- آزادی: زیستن بر پایه عقل، فهم علل، و عمل در جهت شناخت کامل‌تر (هریس^۱، ۱۳۹۸: ۱۰).

در واقع، هر چه شناخت انسان از علل بیشتر شود، آزادی‌اش فزونی می‌یابد، چرا که دیگر به صورت منفعل در جهان حضور ندارد، بلکه به کنشگری فهمیده بدل می‌شود. در نگاه اسپینوزا، آزادی، نه نفی ضرورت، بلکه درک و پذیرش فعالانه آن از طریق عقل است. این دیدگاه، چالشی اساسی برای تلقی‌های سنتی از آزادی مطرح می‌کند و پایه‌گذار نوعی «اخلاق عقلانی» است که در آن، انسان نه با سرکشی از قوانین طبیعت، بلکه با شناخت و اطاعت خردمندانه از آن‌ها به رهایی می‌رسد.

آزادی از نظر اقبال با عقل و قانون در تعارض نیست، بلکه در پیوندی دیالکتیکی با آن‌ها قرار دارد. او با تأکید بر عقلانیت جهان، زمینه مسئولیت و اختیار را فراهم می‌کند، اما در نهایت، اراده خلاق انسان را هسته اصلی آزادی می‌داند. آزادی واقعی در هماهنگی عقل، ایمان و اراده تحقق می‌یابد. انسان باید جهان را بشناسد، قوانین الهی را درک کند، اما در نهایت با اتکای به خودی خویش، تصمیم بگیرد، عمل کند و خلاق باشد. در این معنا، آزادی نه نفی عقل است، نه تسلیم در برابر علل، بلکه حرکت آگاهانه در چارچوبی عقلانی، اما با امکان انتخاب و تحول است. به بیان دیگر، آزادی در فلسفه اقبال، ضرورت عقلانی است، اما نه به معنای تسلیم به جبر، بلکه به معنای قدرت خلاق انتخاب در بستر عقلانیت الهی.

اقبال در جایی می‌گوید: «انسان قانون را کشف می‌کند تا آن را در خدمت هدفی تازه به کار گیرد، نه آنکه بنده آن شود» و در جای دیگر «آزادی بدون عقل، شور بی‌نظم است؛ و عقل بدون آزادی، مرگی سرد.»

1 Harris, S. B.

در برابر نگاه جبرگرای اسپینوزا، قرآن بارها بر قدرت انتخاب انسان تأکید می‌کند: ﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾^۱ و ﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾^۲. اقبال از این آیات نتیجه می‌گیرد که آزادی اراده، بخشی جدایی‌ناپذیر از خلقت انسان است. برخلاف اسپینوزا که اختیار را توهم ناشی از جهل به علل می‌داند، قرآن، انسان را فاعل مختار و مسئول معرفی می‌کند (روزنتال^۳، ۱۳۷۹: ۳۴ و ۴۵).

۵. نگاهی تطبیقی به خدا و آزادی در نظام‌های فکری اسپینوزا و اقبال

یکی از پیامدهای کلیدی این نظریه در مورد رابطه با خدا این است که خدا نیز بر اساس ضرورت خود عمل می‌کند، نه پاسخ می‌دهد و نه در زمان خلق می‌کند، بلکه مجموعه تمام هستی است. در این نظام، آزادی خدایی به معنای کلاسیک وجود ندارد و هیچ بعد رابطه‌ای میان خدا و مخلوق در نظر گرفته نمی‌شود. اسپینوزا غایت‌انگاری در طبیعت و هرگونه مفهوم دستور الهی، تدبیر الهی، یا پاداش و کیفر الهی را رد می‌کند.

این ذات غیرشخصی تفاوت چشمگیری با خدای شخصی سنت‌های ابراهیمی دارد. خدا از منظر اسپینوزا عشق نمی‌ورزد، عدالت نمی‌طلبد و رحمتی نشان نمی‌دهد؛ او همان نظم جبرگرایانه کیهانی است. در نتیجه، اخلاق تبدیل به گسترشی از متافیزیک می‌شود و فضیلت در به دست آوردن روشنی ذهن قرار می‌گیرد. کاپلستون^۴ می‌نویسد: «پروژه اخلاقی اسپینوزا از ناتوالیسم متافیزیکی او جدایی‌ناپذیر است؛ آزادی انسان تنها بدان سبب ممکن است که ذهن انسان بخشی از عقل بی‌نهایت خدا باشد» (کاپلستون، ۱۳۸۰: ۱۳۹). بنابراین، آزادی مترادف با بینش عقلانی نسبت به ضرورت علی همه چیزها می‌گردد.

در فکر اقبال، رابطه میان خدا و آزادی انسان نه مبتنی بر تقابل بلکه بر نوعی همزیستی پویا است. برخلاف نظام اسپینوزا که در آن خدا (= طبیعت) خودعلیت است و آزادی، چیزی جز درک ضرورت علیت نیست. در نگاه اقبال، خدا خالق اراده انسان است، نه

۱ سوره دهر، آیه ۳: «ما راه را به او نشان دادیم، خواه شاکر باشد یا ناسپاس»

۲ سوره کهف، آیه ۲۹: «هر که بخواهد ایمان آورد و هر که بخواهد کفر ورزد»

3 Rosenthal, F.

4 Copleston, F.

جایگزین آن. به بیان دیگر، اقبال خدا را اراده‌ای زنده، خلاق و فعال می‌داند که انسان را نیز با ظرفیت خلق و انتخاب آفریده است. او در منظومه فکری‌اش، به‌ویژه در جاویدنامه و رموز بی‌خودی، خدا را نه یک علت جبری، بلکه رفیق و مخاطب انسان معرفی می‌کند؛ مخاطبی که از انسان می‌خواهد خود را بیافریند، به سوی کمال برود و در این مسیر، مسئولیت خویش را بپذیرد. از همین رو، آزادی انسان در نزد اقبال، نشانه کرامت الهی اوست، نه امری موهوم یا خطا. اقبال در یکی از ابیات معروف خود می‌گوید:

خودی را چو از حق خبر شد عیان نهان شد ز چشمش دو عالم نهان
(اقبال لاهوری، ۱۳۹۰: ۸۹)

در این بیت، وقتی انسان به «خودی» و جایگاه الهی خود واقف می‌شود، می‌فهمد که قدرت خلاقه‌ای دارد که از جانب خداست. این شناخت، منجر به آزادی، مسئولیت‌پذیری و حرکت در جهت خلق معنا می‌شود. در نظام اقبال، خدا خواهان بنده مختار است، نه مجبور. از نظر او، حتی دعا، توبه، عشق، و ایمان نیز فقط وقتی اصالت دارند که از دل اراده آزاد برخیزند. خدا در این نظام، نه یک قانون سرد علیت، بلکه شریک، الهام‌بخش، و مربی رشد انسان مختار است.

۶. جبرگرایی

دو نوع جبرگرایی وجود دارد که به جبرگرایی الهیاتی قوی و جبر الهیاتی ضعیف^۱ معروف هستند. در مورد مسئله جبر و اختیار از منظر قرآن، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. برخی معتقدند که قرآن بر اختیار انسان تأکید دارد در حالی که برخی دیگر معتقدند که قرآن به جبر الهی اشاره دارد. با این حال اکثر مفسران قرآن معتقدند که قرآن بین این دو دیدگاه، موضع سومی را اتخاذ می‌کند که به «امر بین الامرین» معروف است. این دیدگاه معتقد است که انسان‌ها در عین حال که تحت تأثیر اراده خداوند هستند، اراده محدودی نیز دارند و می‌توانند در اعمال و رفتار خود انتخاب کنند» (مهری، ۱۳۷۵: ۱۱). خلاصه این دیدگاه،

1 Strong and weak theological determinis

با استناد به آیات قرآن و روایات، معتقد است که انسان ضمن تأثیرپذیری از علم و مشیت الهی، دارای اراده آزاد نیز هست. خداوند به انسان قدرت و توانایی داده است تا در برابر وسوسه‌ها و هوس‌های خود مقاومت کند و به انجام کارهای نیک بپردازد. در این میان، انسان با انتخاب خود، سرنوشت خود را رقم می‌زند و خداوند نیز در این انتخاب به او کمک می‌کند.

جبرگرایی در تضاد با اعتقاد به اراده آزاد است به این معنی که افراد می‌توانند تصمیم بگیرند که به نحوی مستقل از رویدادها و شرایط پیشین عمل کنند. کسانی که از مواضع اراده آزاد دفاع می‌کنند، اغلب موضع جبرگرایی نرم را اتخاذ می‌کنند که معتقد است اراده آزاد و مسئولیت با جبرگرایی سازگار است. برخی دیگر معتقدند که اراده آزاد یک توهم است که به آن جبرگرایی سخت می‌گویند. در نگاه اسپینوزا، جبر نه صرفاً یک فرض فلسفی، بلکه بنیان واقعیت است. از آنجا که همه چیز -از جمله افعال انسانی- در زنجیره‌ای علی و ضروری واقع‌اند، آزادی به معنای «اراده مستقل» توهمی بیش نیست. او می‌نویسد: «سنگ، اگر می‌توانست بیندیشد، گمان می‌کرد که آزادانه سقوط می‌کند» (کنی، ۱۳۹۷: ۶۵). بدین‌سان، مسئولیت اخلاقی در نهایت، چیزی جز بازتابی از نادانی نسبت به علل نیست. در مقابل، اقبال این نوع جبرگرایی را هم‌زمان عقلانی و اخلاقی مردود می‌داند. به باور او، جبرگرایی نه تنها ارزش‌های دینی و اخلاقی را از معنا تهی می‌کند، بلکه منشأ نوعی انفعال تاریخی و روانی است.

۱-۶. جبرگرایی از نظر اسپینوزا و اقبال

۱- وحدت وجود: اسپینوزا معتقد بود که تنها یک جوهر در جهان وجود دارد که او آن را خدا یا طبیعت می‌نامید. این جوهر، یگانه، بی‌نهایت و علت همه چیز بود. تمام موجودات دیگر، از جمله انسان‌ها، حیوانات، اشیاء و حتی افکار، صرفاً «حالات یا «صورت‌ها» این جوهر ذات یگانه هستند. آن‌ها هیچ وجود مستقلی از این جوهر ندارند و صرفاً نمودهایی از جنبه‌های آن هستند.

۲- علیت لازم: در جهان‌بینی اسپینوزا، همه چیز بر اساس علل ضروری اتفاق می‌افتد. هیچ چیز تصادفی نیست و هر معلولی لزوماً از علت خود پیروی می‌کند. این علیت، زنجیره‌ای

لایتناهی^۱ از علت و معلول است که در نهایت به ذات واحد (خدا/ طبیعت) بازمی‌گردد. او این علیت را نه تنها برای پدیده‌های مادی، بلکه برای پدیده‌های ذهنی و روانی نیز معتبر می‌داند؛ یعنی احساسات، افکار و تصمیمات ما نیز لزوماً از علل پیشین خود ناشی می‌شوند. ۳- نفی اختیار مطلق: اسپینوزا آزادی مطلق و اختیار به معنای متعارف را به شدت رد می‌کند. او معتقد است که انسان به دلیل جهل به علل حقیقی اعمال خود، خودش را مختار می‌داند. ۴- خدا تنها علت آزاد: در دیدگاه اسپینوزا، صرفاً «موجود آزاد» خدا (طبیعت) است، اما آزادی خدا به معنای «توانایی انتخاب بین گزینه‌های مختلف» نیست، بلکه به معنای «عمل کردن بر اساس لزوم طبیعت خودش» است. خدا علت وجود خودش است و هیچ چیز خارج از او نمی‌تواند او را به انجام کاری مجبور کند.

خلاصه اینکه جبر اسپینوزا یک نظام منسجم است که از فرض ذات واحد و قوانین ضروری حاکم بر آن حاصل می‌شود. در این نظام، اراده آزاد به معنای رایج وجود ندارد و آزادی واقعی در درک و پذیرش این ضرورت‌ها و عمل بر اساس عقل است. در برابر جبرگرایی اسپینوزا، اقبال معتقد است: «توهم اختیار نیست، بلکه توهم جبر است که انسان را از شکوفایی بازمی‌دارد» (فاضلی، ۱۳۸۷: ۳۴).

ناچیز جهانِ مه و پروین ترے آگے وہ عالمِ مجبور ہے، تُو عالمِ آزاد^۱
(اقبال لاهوری، ۱۳۹۰: ۱۳۰)

او انسان را موجودی دارای اراده، خلاق و مسئول می‌بیند که در تعامل با سنت الهی، تاریخ و طبیعت، خویشتن خویش را می‌سازد.

نه مختارم توان گفتن نه مجبور که خاک زنده‌ام در انقلابم
(همان: ۵۹)

۱ ترجمه از اردو به فارسی:

جهانِ ماه و ستارگان در برابر تو ارزشی ندارد آن عالم محکوم جبر است، و تو عالمِ اختیار و آزادی هستی

با توجه به آموزه‌های قرآن در این زمینه، موضع اقبال به آموزه‌های وحیانی بسیار نزدیک‌تر است. در قرآن، انسان موجودی مختار و مسئول معرفی می‌شود: ﴿وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى﴾^۱؛ در این نگاه، هر انسانی در گرو سعی و اراده خویش است و هیچ جبر بیرونی از او سلب مسئولیت نمی‌کند. آیه مشهور خلافت نیز نشانگر شأن اراده و مسئولیت انسان در زمین است: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾^۲.

اقبال با بهره‌گیری از این بنیان قرآنی، تصویری از انسان ارائه می‌دهد که در عین ارتباط با خدا، مختار، خلاق و مسئول است. در این چارچوب، رابطه انسان با خدا نه در جبر مطلق، بلکه در تعامل اراده‌ها تعریف می‌شود؛ خداوند می‌خواهد که انسان بخواهد و در این خواستن، انسان معنا و کرامت می‌یابد. در اندیشه اقبال:

۱- من / خود: مفهوم خودی در فلسفه اقبال جایگاه محوری دارد. «خودی» به معنای خودآگاه، پویا و خلاق انسان است که دارای اراده و قدرت انتخاب است. تقویت «خودی» هدف نهایی حیات انسان است.

تو خود را شمع افروز و ستاره ساز کن که آسمان دگر آسان نمی‌آید به دست
(اقبال لاهوری، ۱۳۹۰: ۷۲)

۲- عمل و مسئولیت: اقبال تأکید زیادی بر عمل، پویایی و مسئولیت فردی دارد. وی معتقد است که قرآن آدم را موجودی آزاد و مختار معرفی می‌کند که مسئول اعمال خود است و به خاطر آنها پاداش یا مجازات می‌شود. آیاتی مانند ﴿وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ﴾^۳ این دیدگاه را تأیید می‌کند.

۱ سوره نجم، آیه ۳۹: و اینکه برای انسان جز آنچه [با تلاش خود] کوشیده، بهره‌ای نیست.

۲ سوره بقره، آیه ۳۰: من در زمین جانشینی (خلیفه‌ای) قرار خواهم داد.

۳ سوره شوری، آیه ۳۰:

عمل از بهر جان است آن جان از بهر عمل عمل است زندگی جان جهان در عمل
(همان: ۱۴۲)

۳- جبر و سرنوشت: اقبال مفهوم سرنوشت الهی را به عنوان سرنوشتی از پیش تعیین شده و تغییرناپذیر که اراده آزاد انسان را نفی می‌کند، قبول نمی‌کند. او سرنوشت را به عنوان قوانین کلی الهی در جهان هستی می‌داند که در آن انسان در چارچوب آنها مختار به عمل می‌باشد. سرنوشت انسان تا حد زیادی توسط انتخاب‌های خودش و اعمال تعیین می‌شود.

اگر خواهی مسلمان زیستن، این مشکل نیست که مسلم زنده از قرآن است و قرآن از خدا
ولی تقدیر است، خویش باید خویش ساخت که نتوان از تقدیر، الا برگ دعا
(همان: ۴۵)

۴- پویایی جهان: برخلاف دیدگاه اسپینوزا که جهان را نظامی ثابت و از پیش تعیین شده می‌دانست، اقبال به پویایی و دگرگونی مداوم جهان اعتقاد دارد. انسان نیز به عنوان موجودی خلاق در این پویایی نقش دارد و می‌تواند با اراده خود تغییری ایجاد کند.

تو خود را شمع افروز و ستاره ساز کن که آسمان دگر آسان نمی‌آید به دست
(اقبال لاهوری، ۱۳۹۰: ۶۳)

۵- خدا و اراده آزاد: اقبال اراده و اختیار را نیز به خدا نسبت می‌دهد و برخلاف اسپینوزا که خدا را با طبیعت یکی می‌دانست، خدا را موجودی متمایز، فعال و صاحب اراده می‌داند که خالق و تدبیرکننده جهان است. البته مسئله علم مطلق الهی و اراده آزاد انسان همواره برای متکلمان چالش‌برانگیز بوده است و اقبال با توضیحاتی مانند «علم الهی به عنوان یک فعالیت خلاق و زنده که آینده را به عنوان یک امکان باز و نه یک نظم ثابت می‌بیند» سعی در آشتی دادن این دو دارد (ضیاءالدین، ۱۳۸۸: ۱۳۴).

پس اختیار انسان، جلوه‌ای از ذات اوست آراء در سایه رحمت او پُر نور و روش
آشتی میان اراده و علم، حقیقتی استوار که در حکمت حق، دو بال آسمانی استوار
(همان: ۵۲)

۷. عاملیت انسانی از دیدگاه قرآنی

مبانی قرآنی عاملیت انسانی بر آزادی کامل انسان در انتخاب مسیر زندگی، مسئولیت او در قبال اعمالش و توانایی او در ایجاد تغییر و پیشرفت تاکید دارد. قرآن انسان را موجودی منفعل و از پیش تعیین شده نمی‌بیند، بلکه او را موجودی فعال، پویا و مختار می‌داند که سرنوشت خود و جامعه‌اش را از طریق اعمال و انتخاب‌هایش تعیین می‌کند در حالی که همواره به قدرت و مشیت الهی متکی است. این دیدگاه، مبنای محکمی برای اخلاق، حقوق و نظام اجتماعی در اسلام فراهم می‌آورد. عاملیت انسان با مسئولیت او ارتباط مستقیم دارد. از آنجا که انسان مختار است در قبال اعمال و انتخاب‌های خود مسئول است و در دنیا و آخرت مورد بازخواست قرار خواهد گرفت. از سایر مبانی عاملیت در قرآن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۷-۱. خلقت انسان در «احسن تقویم» (بهترین ساختار) و دمیدن روح الهی
قرآن کریم بیان می‌کند که انسان در بهترین شکل و صورت آفریده شده است (سوره تین، آیه ۴) و از روح خود در او دمید (سوره حجر، آیه ۲۹). این دمیدن روح الهی به انسان ظرفیت بی‌نهایت و استعدادهای عظیمی ارزانی می‌کند که او را قادر به انتخاب، تفکر و عمل می‌سازد. این ویژگی، تمایز اساسی انسان از سایر موجودات می‌باشد و زمینه‌ساز عاملیت اوست.

۷-۲. امانت الهی و مسئولیت‌پذیری

قرآن از «امانت» الهی صحبت می‌کند که آسمان‌ها، زمین و کوه‌ها از حمل آن امتناع ورزیدند، اما انسان آن را پذیرفت (سوره احزاب، آیه ۷۲). این امانت الهی در تفاسیر

مختلف به معنای آزادی، اراده و مسئولیت انسان تعبیر شده است. با پذیرش این امانت، انسان مسئول اعمال خود و پیامدهای آن شناخته می‌شود.

۳-۷. قدرت انتخاب و اختیار

﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾^۱ این آیه به وضوح بر وجود دو راه و قدرت انتخاب انسان بین آن‌ها دلالت می‌کند. ﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾^۲. این آیه نیز اختیار کامل انسان در انتخاب دین و مسیر زندگی را نشان می‌دهد.

۴-۷. پاداش و مجازات بر اساس اعمال

نظام پاداش و کیفر در قرآن بر اساس اختیار انسان بنا شده است. انسان مسئول اعمال خود است و پاداش و کیفر او در آخرت بر اساس انتخاب‌ها و اعمالش تعیین می‌شود: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾^۳ و ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾^۴ همچنین آیاتی مانند ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾^۵. بر آزادی اراده انسان در پذیرش یا عدم پذیرش ایمان تأکید دارند.

مسئله اختیار انسان در قرآن گاهی با بحث قضا و قدر الهی مطرح می‌شود که به نظر می‌رسد نوعی چالش ایجاد می‌کند. با این حال، اکثر تفاسیر اسلامی معتقدند که علم ازلی خداوند به معنای سلب اراده انسان نیست. خداوند از قبل از انتخاب‌های انسان آگاه است، اما این آگاهی به معنای مجبور کردن انسان به آن انتخاب‌ها نیست. انسان با اراده آزاد خود عمل می‌کند و خداوند نیز از آن آگاه است. به طور خلاصه، قرآن کریم با تأکید بر کرامت ذاتی انسان، الهام روح الهی، پذیرش امانت، قدرت انتخاب و مسئولیت در قبال اعمال، پایه‌های محکمی برای مفهوم اختیار انسان بنا نهاده است. این اختیار سنگ بنای نظام

۱. سوره انسان، آیه ۳

۲. سوره کهف، آیه ۲۹

۳. سوره بقره، آیه ۲۸۶

۴. سوره زلزال، آیه‌های ۷-۲۸۶۸

۵. سوره بقره، آیه ۲۵۶

اخلاقی و حقوقی اسلام است و انسان را موجودی آزاد، مسئول و هدفمند در مسیر تکامل الهی معرفی می‌کند.

۷-۵. عاملیت انسانی از دیدگاه اسپینوزا

مفهوم عاملیت انسانی در فلسفه باروخ اسپینوزا به دلیل جبرگرایی مطلق او، پیچیده و متمایز است. برخلاف بسیاری از فیلسوفان، او به «اراده آزاد» به معنای توانایی انتخاب بدون هیچ علتی اعتقادی ندارد و آن را توهمی ناشی از جهل انسان از علل واقعی اعمال خودش می‌داند. با این حال، او مفهوم خود را از اختیار و عاملیت واقعی ارائه می‌دهد که با جبرگرایی او هماهنگ است و به نظرش، تنها راه دستیابی به قدرت و سعادت واقعی انسان است.

۷-۵-۱. علیت مطلق و کامل

اسپینوزا معتقد است که هر چیزی در هستی -از جمله افکار و اعمال انسان- طبق قوانین ثابت طبیعت، لزوماً از علت پیشین خود ناشی می‌شود. هیچ رویدادی بدون علت نیست و این زنجیره علیت تا بی‌نهایت ادامه دارد. بنابراین، ایده «اراده آزاد» به معنای عمل بدون هیچ علت پیشینی، بی‌معنی است.

۷-۵-۲. توهم اراده آزاد

به گفته اسپینوزا، انسان‌ها فقط از اعمال خود آگاه هستند، اما از علل واقعی که آنها را مجبور به انجام آن اعمال می‌کند، بی‌خبرند. این جهل ما را به این باور اشتباه می‌رساند که ما آزادانه انتخاب می‌کنیم. او می‌گوید: «انسان‌ها فریب می‌خورند و فکر می‌کنند که آزاد هستند؛ این باور تنها به این دلیل است که آنها از اعمال خود آگاهند و از عللی که آنها را مجبور به انجام آنها می‌کنند، بی‌خبرند» (پاسپرس^۱، ۱۳۹۸: ۷۸).

1 Jaspers, K. T.

۶-۷. عاملیت از طریق شناخت احساسات

اسپینوزا بین اعمال و احساسات تمایز قائل می‌شود.

۶-۷-۱. اعمال

زمانی رخ می‌دهند که ما علت کافی و درونی یک پدیده باشیم؛ یعنی از روی فهم و عقل خود عمل کنیم.

۶-۷-۲. احساسات

زمانی رخ می‌دهند که ما تنها بخشی از علت باشیم و تحت تأثیر علل بیرونی و «ایده‌های ناکافی» (فهم ناقص) قرار بگیریم (جهانگیری، ۱۳۹۰: ۲۳). عاملیت انسان به افزایش اعمال و کاهش احساسات بستگی دارد. این امر از طریق شناخت کامل احساسات و افکار و علل آنها امکان‌پذیر است. وقتی منشأ و علت یک احساس را به طور کامل درک کنیم، آن احساس از یک واکنش منفعلانه به یک کنشی فعال تبدیل می‌شود و دیگر انسان تحت سلطه آن احساس قرار نمی‌گیرد.

۶-۷-۳. قوه و کوناتوس

هر موجودی از جمله انسان، دارای یک قدرت ذاتی یا تلاش برای بقا است. این کوناتوس جوهر هر موجودی است و آن را به سمت تداوم وجود و افزایش قدرت عمل سوق می‌دهد. عاملیت انسان در راستای این افزایش قدرت است. وقتی با فهم و عقل عمل می‌کنیم، قدرت وجودی و توانایی خود را برای بقا و مؤثر بودن افزایش می‌دهیم؛ در حالی که انفعال، قدرت ما را کاهش می‌دهد (پارکینسون، ۱۳۹۲: ۴۵).

۷-۷. عاملیت انسانی در پرتو «خودی» در اشعار اقبال

اقبال به شدت با هرگونه جبرگرایی مخالف است. او انسان را نه یک «مخلوق کامل» بلکه «موجودی در حال شدن» می‌داند که می‌تواند سرنوشت خود را از طریق اراده و تلاش

خود شکل دهد. در حالی که اسپینوزا آزادی را در تشخیص ضرورت‌ها می‌داند، اقبال آن را در توانایی خلق و تغییر می‌داند.

در توضیح مفهوم خودی و عاملیت انسانی از دیدگاه اقبال باید گفت که همانطور که پیشتر اشاره شد، خود/من در اندیشه او به معنای فردیت، خودآگاهی و جوهره درونی انسان است. تقویت خود، اساس اختیار انسان را تشکیل می‌دهد. اقبال معتقد بود که هر انسانی یک «من» یا «من» منحصر به فرد دارد که پتانسیل عظیمی برای رشد و توسعه دارد. اختیار انسان از منظر او به معنای:

۷-۷-۱. اراده آزاد و قدرت انتخاب

اقبال به شدت بر اراده آزاد انسان تأکید می‌کند و او را قادر به خلق و تغییر سرنوشت خود می‌داند:

تو اگر تقدیر نو خواهی، رواست زانکه تقدیرات حق لا انتهاست
(همان: ۵۶)

۷-۷-۲. خلق و آفرینندگی

عاملیت انسانی در اشعار اقبال در توانایی او در خلق و آفرینش تجلی می‌یابد. انسان با تقویت خود، قدرت ساختن جهانی نو را می‌یابد.

خویشتن را چون خودی بیدار کرد آشکارا عالم پندار کرد
(همان: ۵۲)

۷-۷-۳. مسئولیت‌پذیری و خلافت الهی

اقبال، انسان را به جایگاه الهی خلافت او در زمین یادآوری می‌کند. این جایگاه، اختیار انسان را در گسترش عدالت و تحقق اهداف الهی در جهان، به شدت گسترش می‌دهد.

گر بتابد یک زمان خود را به خود نور او گردی که هستی از تو شد
(همان: ۱۹۵)

۷-۷-۴. مبارزه و جهاد

رسیدن به عاملیت حقیقی بدون مبارزه و تلاش میسر نیست. تقدیر، انسان را به جهاد (به معنای وسیع آن، شامل جهاد با نفس و مبارزه در راه حقیقت) فرا می‌خواند.

چو موج مست خودی باش و سر به طوفان کش ترا که گفت که بنشین و پا به دامان کش؟
(همان: ۲۳)

۷-۷-۵. استقلال و خوداتکایی

اقبال برای انسانی که به غیر از خدا وابسته نیست و به خود متکی است، ارزش قائل است. این اتکا به نفس یکی از نشانه‌های اصلی عاملیت قوی است.

برون از سینه کش تکبیر خود را به خاک خویش زن اکسیر خود را
خودی را گیر و محکم گیر و خوش زی
(همان: ۶۹)

۸. شخص‌گرایی الهی اقبال در برابر مونیسم غیردار اسپینوزا

دیدگاه‌های شخص‌گرایی الهی اقبال و مونیسم (وحدت وجود) اسپینوزا در مورد خدا و رابطه او با جهان و انسان، در تضادهای اساسی هستند. این تضادها نه تنها در ذات خدا، بلکه در پیامدهای فلسفی و اخلاقی آنها برای اختیار انسان و جایگاه انسان در هستی نیز منعکس شده است. تضاد بین اقبال و اسپینوزا اساساً در برداشت آنان از خدا و نسبت خدا-انسان نهفته است. در هسته متافیزیکی این تفاوت، مونیسم غیردار اسپینوزا-دیدگاه خدا به مثابه جوهر بی‌نهایت و غیرشخصی- در برابر شخص‌گرایی الهی اقبال قرار می‌گیرد که خدایی پراراده، پاسخگو و رابطه‌ای را تأیید می‌کند. این تفاوت نه تنها بر برداشت از آزادی و

جبرگرایی تأثیرگذار است، بلکه پیامدهای عمیقی برای مفاهیمی نظیر مسئولیت اخلاقی، رشد معنوی و معنای وجودی انسان نیز در پی دارد (انور، ۱۳۷۰: ۶۳).

دیدگاه اقبال درباره جهان اساساً رابطه‌ای است. خدا در قرآن نه جوهر بی‌نام و نشان، بلکه موجودی شخصی و فعال است که دعای بندگان را می‌شنود، آن‌ها را هدایت می‌کند و کار شایسته را پاداش می‌دهد. این نگاه کاملاً با مونیسم جوهری اسپینوزا متفاوت است، جایی که خدا نه اراده‌ای دارد و نه در زمان وارد می‌شود. اقبال می‌نویسد: «خدای اسپینوزا نام دیگری برای کائنات وسیع است. او شخصیت انسانی نیست، اراده خلاق نیست ... اسلام به خدایی باور دارد که محبت می‌کند، انتخاب می‌کند و خود را در زمان آشکار می‌سازد» (لاهوری، ۱۳۹۰: ۱۴۷).

برای اقبال در جهانی که خدا نسبت به انسان بی‌اعتنا باشد و همه چیز تحت جبر باشد، آزادی معنا ندارد. چنین دیدگاهی مسئولیت اخلاقی، عدالت الهی و حتی امکان رشد معنوی را منتفی می‌کند. در مقابل، خدای شخصی انسان‌ها را به شریک شدن در سرنوشت خود دعوت می‌کند و انسان را به همکاری در آفرینش فرا می‌خواند.

۹. بحث و نتیجه‌گیری

تصور اقبال از آزادی، جایگزینی قدرتمند در عرصه کلام در برابر جبرگرایی عقلانی اسپینوزا قرار می‌دهد. دیدگاه اقبال که ریشه در انسان‌شناسی قرآنی دارد، واقعیت عاملیت انسانی، ماهیت در حال تکامل خود و ویژگی پاسخ‌گویی اراده الهی را تأیید می‌کند. در حالی که اسپینوزا آزادی را در تسلیم عقلانی به ضرورت تعریف می‌کند، اقبال آن را قدرت فعال برای انتخاب، آفرینش و تکامل در همراهی اخلاقی با خدا می‌داند. این تفاوت فلسفی نشان‌دهنده تضاد متافیزیکی عمیقی است و همچنین به برداشت‌های به‌طور بنیادی متفاوتی از معنای انسان بودن، اشاره دارد. اسپینوزا با رویکرد وحدت‌گرایی ذاتی و جبرگرایی عقلانی، آزادی را در درک و پذیرش ضروریات جهان می‌داند. در فلسفه او، خدا با طبیعت یکی است و انسان صرفاً حالتی از این جوهر واحد است که تابع قوانین جبر و علیت است. اختیار به معنای متعارف، توهمی است که ناشی از جهل انسان به علل واقعی اعمال خود است.

اقبال با الهام از خدا باوری قرآنی و تأکید بر «شخص‌گرایی الهی» به شدت با جبر‌گرایی مخالف است. او خدا را یک «خود» مطلق، فعال و ارادی می‌داند که خالق جهان است، نه همزاد با آن. اقبال بر اختیار و اختیار حقیقی انسان تأکید دارد که از مفهوم «خود» ناشی می‌شود. در این دیدگاه، انسان موجودی مسئول، خلاق و پویا است که می‌تواند با اراده و تلاش خود، سرنوشت خود را رقم بزند و در توسعه جهان و تحقق اهداف الهی نقش داشته باشد. در حالی که اسپینوزا به جهانی کاملاً مصمم و خودکفا اعتقاد دارد که در آن آزادی وابسته به تشخیص ضرورت‌ها است، اقبال در پرتو اندیشه قرآنی، جهانی پویا و در حال تکامل را به تصویر می‌کشد که در آن اراده آزاد و اختیار انسان نه تنها ممکن، بلکه برای رشد و قرب الهی ضروری است. خدای اقبال به طور فعال در جهان حضور دارد و با اراده انسان تعامل می‌کند، در حالی که خدای اسپینوزا صرفاً نظم جبری طبیعت است. این تفاوت در درک ماهیت خدا و رابطه آن با انسان، پیامدهای عمیقی برای معنای زندگی، اخلاق و مسئولیت انسانی دارد. دیدگاه اقبال با تأکید بر شرافت و پویایی «درون» و قدرت دگرگون‌کننده اراده انسان از محدودیت‌های جبر‌گرایی اسپینوزا فراتر می‌رود و پاسخ امیدوارکننده‌تری به پرسش‌های اساسی درباره آزادی، جبر‌گرایی و معنای هستی انسان ارائه می‌دهد.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Gholamreza Mastali

Parsa

Ata ul Kareem

<https://orcid.org/0000-0003-4402-6889>

<https://orcid.org/0009-0003-7904-9711>

منابع

قرآن کریم

- اسپینوزا، باروخ. (۱۳۹۸). رساله الهی - سیاسی. ترجمه علی فردوسی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات شرکت سهامی انتشار.
- اسپینوزا، باروخ. (۱۳۹۳). رساله در اصلاح فاهمه. ترجمه اسماعیل سعادت. تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
- انور، عشرت. (۱۳۷۰). مابعد الطبیعه از دیدگاه اقبال. ترجمه محمد بقایی (ماکان). تهران: انتشارات حکمت.
- باروخ اسپینوزا. (۱۳۶۴). اخلاق. ترجمه محسن جهانگیری. تهران: نشر دانشگاهی.
- بقایی، محمد. (۱۳۸۵). اقبال و ده چهره دیگر. تهران: انتشارات حکایتی دگر.
- بهی، محمد. (۱۳۷۷). اندیشه نوین اسلامی در رویارویی با استعمار غرب. ترجمه سید حسین سیدی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- پارکینسون، جورج هنری ردکلیف. (۱۳۹۲). نظریه شناخت اسپینوزا. ترجمه سید مسعود سیف. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- جعفری، محمد یونس، پالیزدار فرهاد. (۱۳۷۹). نامه‌های علامه اقبال لاهوری. تهران: انتشارات همراه.
- جهانگیری، محسن. (۱۳۹۰). علیت الهی در اسپینوزا. مجموعه مقالات استاد جهانگیری: بی نا. روزنتال، فرانس. (۱۳۷۹). مفهوم آزادی از دیدگاه مسلمانان. ترجمه منصور میر احمدی. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- سعیدی مهر، محمد. (۱۳۷۵). علم پیشین الهی و اختیار انسان. تهران: انتشارات پژوهشگاه اندیشه و فرهنگ اسلامی.
- عینی، زهرا. (۱۳۹۰). خدا و انسان در فلسفه اسپینوزا. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.
- ضیاءالدین، علی. (۱۳۸۸). بررسی جهانی اقبال از دیدگاه جامعه‌شناسی (با تکیه بر اشعار فارسی اقبال). تهران: انتشارات حکایتی دگر.
- فاضلی، قادر. (۱۳۸۷). عرفان خودی در کلیات اقبال لاهوری. تهران: انتشارات فضیلت علم.

- کاپلستون، فردریک. (۱۳۸۰). *تاریخ فلسفه*. ترجمه غلامرضا اعوانی جلد چهارم. چاپ نهم. تهران: انتشارات علمی - فرهنگی.
- کنی، آنتونی. (۱۳۹۷). *تاریخ فلسفه غرب*. ترجمه رضا یعقوبی جلد سوم. چاپ دوم. تهران: انتشارات پارسه.
- لاهوری، محمد اقبال. (۱۳۹۰). *احیای فکر دینی در اسلام*. ترجمه احمد آرام. تهران: انتشارات کانون نشر و پژوهش‌های اسلامی.
- لاهوری، محمد اقبال. (۱۳۹۰). *کلیات اشعار فارسی مولانا اقبال لاهوری*. ترجمه احمد سروش. تهران: انتشارات سنایی.
- هریس، ارول ای. (۱۳۹۸). *طرح اجمالی فلسفه اسپینوزا*. ترجمه سید مصطفی شهرآیینی. چاپ چهارم. تهران: نشر نی.
- یاسپرس، کارل. (۱۳۹۸). *اسپینوزا: فلسفه، الهیات و سیاست*. ترجمه محمد حسن لطفی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات طرح نو.

References

Holy Quran

- Aini, Z. (2001). *God and Human in Spinoza's Philosophy*. Master's thesis, Azad University, Central Tehran Branch. [In Persian]
- Anwar, E. (1991). *The Metaphysics of Nature from the Perspective of Iqbal*. Translated by Mohammad Baghaei (Makan). Tehran: Hikmat Publications. [In Persian]
- Bagaei, M. (2006). *Iqbal and Ten Other Faces*. Tehran: Hekayati Dgar Publications. [In Persian]
- Baruch Spinoza. (1995). *Ethics*. Translated by Dr. Mohsen Jahangiri: University Publishing. [In Persian]
- Behi, Mohammad (2008). *Modern Islamic Thought in Confrontation with Western Colonialism*. Translated by Seyyed Hossein Seyidi. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [In Persian]
- Copleston, Frederick. (۲۰۰۱). *History of Philosophy*. Translated by Gholamreza Awani, Volume 4, 9th Edition. Tehran, Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Fazeli, Qader. (2008) *The Mysticism of the Self in the Summarization of Iqbal Lahori*. Tehran: Fazilat Alam Publications. [In Persian]

- Garber, Daniel. (2019). *Anthropomorphism, Theology, and Superstition: The politics of Obedience in Spinoza's Tractatus Theologico-politicus*. In Stetter, Jack & Ramond, Charles (Ed.), *Spinoza in Twenty-First-Century American and French Philosophy* (pp. 297-311). Bloomsbury publishing Plc.
- Harris, Errol A. (2010). *An Outline of Spinoza's Philosophy*. Translated by Seyyed Mustafa Shahrayini, 4th edition. Tehran: Nay Publishing.
- Jafari, Mohammad Yunus, Palizdar Farhad. (1990). *Letters of Allama Iqbal Lahori*. Tehran: Hamrah. [In Persian]
- Jahangiri, Mohsen. (2001). *Divine Causality in Spinoza*. Collection of articles by Professor Jahangiri: Be Na. [In Persian]
- Jaspers, Carl. (2010). *Spinoza: Philosophy, Theology, and Politics*. Translated by Mohammad Hassan Lotfi, 5th edition. Tehran: Tarh-e-No Publications. [In Persian]
- Kenny, Anthony. (1397). *History of Western Philosophy*. Translated by Reza Yaghoubi, Volume 3, 2nd Edition. Tehran: Parse Publications. [In Persian]
- Lahori, Mohammad Iqbal. (2009). *The Revival of Religious Thought in Islam*. Translated by Ahmad Aram. Tehran: Islamic Publishing and Research Center. [In Persian]
- Parkinson, George Henry Radcliffe. (2013). *Spinoza's Theory of Cognition*. Translated by Seyyed Masoud Seif, third edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Rosenthal, France. (2001). *The Concept of Freedom from the Perspective of Muslims*. Translated by Mansour Mir Ahmadi. Qom: Islamic Propaganda Office. [In Persian]
- Saeedi Mehr, Mohammad. (2006). *Divine Prescience and Human Choice*. Tehran: Islamic Thought and Culture Research Institute. [In Persian]
- Sharp, Hasana. (2019). *Generosity as Freedom in Spinoza's Ethics*. In Stetter, Jack & Ramond, Charles (Ed.), *Spinoza in Twenty-First-Century American and French Philosophy* (pp. 277-289). Bloomsbury publishing Plc.
- Spinoza, B., *Theologico-political Treatise*,. Elwes. New York 1955.
- Spinoza, Baruch. (2014). *Treatise on the Reformation of Understanding*. Translated by Ismail Saadat. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]

Spinoza, Baruch. (2019). *Theological-Political Treatise*. Translated by Dr. Ali Ferdowsi, 4th edition. Tehran: Sahami Publication Company. [In Persian]

Spinoza, *The Correspondence*, Letter 58, p. 218

Ziauddin, Ali. (2009). *A Study of Iqbal's Worldview from a Sociological Perspective (Based on Iqbal's Persian Poems)* Collection of articles Z-T-Y. [In Persian]

استناد به این مقاله: مستعلی پارسا، غلامرضا، الکریم عطاء. (۱۴۰۴). آزادی، جبرگرایی و عاملیت انسانی: بررسی تطبیقی اندیشه اسپینوزا و اقبال در پرتو اندیشه قرآنی، *دوفصلنامه عرفان‌پژوهی در ادبیات*، ۴ (۸)، ۲۹۹-۳۳۲.

Doi: doi.org/10.22054/msil.2026.87005.1200

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.